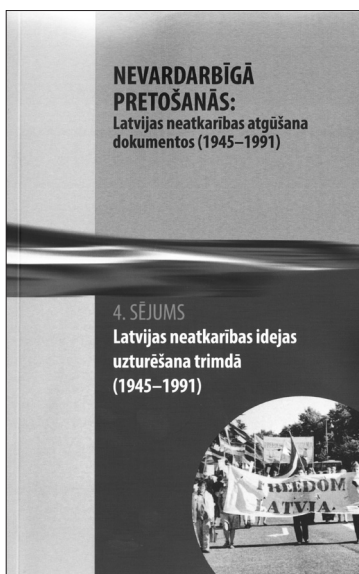

Nevardarbīgās pretošanās dokumenti: ceturtais sējums ceļā pie lasītāja

Recenzija par grāmatu: Nevardarbīgā pretošanās: Latvijas neatkarības atgūšana dokumentos (1945–1991). 4. sējums. Latvijas neatkarības idejas uzturēšana trimdā (1945–1991). Rīga 2017, 388 lpp. ISBN 9789934851575

Valdis Blūzma

Dokumentu izdevumu sērija “Nevardarbīgā pretošanās: Latvijas neatkarības atgūšana dokumentos”, kas top Latvijas Zinātņu akadēmijas (LZA) Baltijas Stratēģisko pētījumu centrā (BSPC), tika aizsākta ar 2013. gadā iznākušo 1. sējumu “Nevardarbīgā pretošanās padomju okupācijas režīmam (1945–1985)”,¹ kurš tika sagatavots un publicēts valsts pētījumu programmas “Nacionālā identitāte” ietvaros (sējuma dokumentu sastādītāji vēsturnieki Heinrihs Strods un Jānis Riekstiņš). Tam sekoja 2. sējums “Atmodas laiks (1986. gada jūlijs – 1990. gada maija sākums)”,² kas nāca klajā 2015. gadā valsts pētījumu programmas “Letonika” ietvaros (sējuma dokumentu sastādītājs vēsturnieks Valdis Blūzma). Tajā pašā gadā tika izdots arī dokumentu izdevumu sērijas 3. sējums “Pārejas periods (1990. gada 4. maijs – 1991. gada 21. augusts)”³ (sējuma sastādītājs jurists un politologs Tālavs Jundzis).

Divus gadus vēlāk lasītājs ir saņēmis 4. sējumu "Latvijas neatkarības idejas uzturēšana trimdā (1945–1991)",⁴ kas publicēts projekta "Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanas pieredze, mācības un starptautiskā nozīme" ietvaros. Sējuma sastādītāja, ievada un komentāru autore ir vēsturniece Kristīne Beķere, savukārt šī sējuma, kā arī visu iepriekšējo dokumentu sērijas sējumu zinātniskais redaktors – BSPC vadītājs Tālavas Jundzis.

Kādas ir īpatnības, kuras atšķir 4. sējumu no trim iepriekšējiem sējumiem? Pirmie trīs bija veltīti nevardarbīgajai pretošanās kustībai Latvijas teritorijā pret Padomju Savienības uzspiesto politisko režīmu, sākot ar 1945. gadu, kad Padomju Savienība Otrā pasaules kara rezultātā atjaunoja savu varu 1940. gadā okupētajā Latvijā, un beidzot ar 1991. gada augustu, kad pēc reakcionāro spēku sarīkotā Maskavas puča sagrāves PSRS bija spiesta atzīt Baltijas valstu neatkarības atjaunošanu.

Savukārt 4. sējums atspoguļo latviešu politiskās emigrācijas – trimdas (termins izvēlēts, lai pasvītrotu, ka izceļošanai no Latvijas bija piespiedu raksturs, ko noteica nesamierināma attieksme pret padomju okupācijas režīmu) cīņu par to, lai tiktu īstenota Latvijas valsts atjaunošanas ideja visā Latvijas okupācijas vēsturiskajā periodā no 1945. gada pavasara līdz 1991. gada augustam. Pievērsoties terminam "trimdinieki" izcelšanās vēsturei, K. Beķere sējuma ievadā atzīmējusi, ka, "uzsverot piespiedu atrašanās ārpus savas valsts politisko aspektu – Baltijas valstu nelikumīgo okupāciju un inkorporēšanu PSRS, Vācijas bēgļu nometnēs nonākušie latvieši paši sevi nodēvēja par trimdiniekiem" (17. lpp.). Latviešu trimdas politiskās akcijas Rietumu demokrātiskajās valstīs cīņā par Latvijas neatkarības atjaunošanu pamatoti jāatzīst par nevardarbīgu pretošanos padomju okupācijas varai, kaut arī tā norisinājās nevis anektētās un PSRS inkorporētās Latvijas

teritorijā, bet demokrātiskajās Rietumvalstīs, kuras lielākoties nelika šķēršļus trimdas nevardarbīgajām politiskajām aktivitātēm.⁵ Nevardarbīgo pretošanos Latvijā un Rietumos vienoja politiskais mērķis – Latvijas valsts atjaunošana. Arī pretinieks nevardarbīgās pretošanās kustībai Latvijā un trimdas politiskajā cīņā bija viens un tas pats – Padomju Savienības komunistiskais režīms. Atšķirīgi bija pretošanās apstākļi – Rietumos trimdinieki varēja brīvi un atklāti paust savus politiskos centienus atšķirībā no okupētās Latvijas, kur bargu represiju draudu apstākļos nevardarbīgās pretošanās akcijām līdz padomju režīma liberalizācijai 80. gadu otrajā pusē lielākoties bija raksturīga anonimitāte, slepenība.

Labvēlīgs faktors, lai aktivizētu trimdinieku cīņu par Latvijas neatkarības atjaunošanu bija t. s. aukstais karš respektīvi ASV un PSRS un abu superlielvalstu sabiedroto militāri politiskā konfrontācija, kura gan nepārauga tiešā bruņotā konfliktā, bet kuras pastāvīgs elements bija bruņošanās drudzis no abām pusēm, lai ar tā palīdzību vismaz nodrošinātu pušu militāro paritāti. Bez tam ASV (kur izveidojās lielākā latviešu trimdinieku kopiena) kopš 1940. gada īstenotā Baltijas valstu inkorporācijas PSRS neatzišanas doktrīna nodrošināja stabilu politisku atbalstu latviešu trimdinieku centieniem pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas.

K. Beķere objektīvi atspoguļo faktu, ka sociāli un politiski aktīvi mītnes valstīs bija nebūt ne visi latviešu diasporai piederīgie, bet vērā ņemams mazākums, kas iesaistījās trimdas latviešu kultūras dzīves organizācijā un nacionālās identitātes saglabāšanā. Pētniece arī atzīmējusi, ka apstākļi, kādos trimdinieki veica politiskās aktivitātes dažādās mītnes valstīs, atšķirās atkarībā no tās vai citas valsts ārpolitiskā kursa pret Padomju Savienību, kā arī no valsts politiskā režīma, tā attieksmes pret emigrantu politiskajām aktivitātēm. Dažkārt pat vēlēšanu

rezultāti tajā vai citā Rietumu valstī, nākot pie varas kreisākajiem politiskajiem spēkiem, kuri bija orientēti uz attiecību attīstīšanu ar PSRS, nelabvēlīgi ietekmēja trimdas cīņu par Baltijas valstu prettiesiskās aneksijas neatzīšanu. Šādas situācijas atspoguļotas vairākos krājumā ievietotos dokumentos. Tā 1961. gada 15. aprīlī Baltijas valstu pārstāvji izteica protestu pret jaunievēlēta Brazīlijas prezidenta Žanio Kuadrosa (*Jânio da Silva Quadros*) valdības lēmumu slēgt Baltijas valstu pārstāvniecības saistībā ar Brazīlijas un PSRS diplomātisko attiecību atjaunošanu (dok. Nr. 42). Vairāki krājuma dokumenti (dok. Nr. 48, 49) liecina par trimdinieku cīņu pret Lielbritānijas premjerministra Harolda Vilsona (*Harold Wilson*) vadītās leiboristu valdības lēmumu 60. gadu otrajā pusē nodot Padomju Savienībai Baltijas valstu zelta depozītus Anglijas Bankā, tā atzīstot PSRS par likumīgu Baltijas valstu pēcteci. 1974. gadā latviešu trimdas organizācijas izvērta protestu kampaņu pret Gofa Vitlama (*Gough Whitlam*) vadītās Austrālijas leiboristu valdības lēmumu "ņemt vērā pastāvošo realitāti" un atzīt Baltijas valstu inkorporāciju PSRS (dok. Nr. 65–69). 1975. gada Austrālijas parlamenta vēlēšanās leiboristi cieta sakāvi un jaunā labējā liberāļu valdība, kuru atbalstīja baltieši, atcēla leiboristu valdības lēmumu par Baltijas valstu aneksijas atzīšanu *de jure*. K. Beķere atzīmējusi, ka "šim panākumam bija milzīga morāli pacilājoša un iedvesmojoša nozīme trimdas sabiedrībai kā tādai" (38. lpp.), to ar gandarījumu uztvēra latviešu trimdas organizācijas kā Austrālijā, tā arī ASV un citās mītnes valstīs. Savukārt neveiksmīga bija trimdinieku pretošanās lēmumam atzīt Baltijas valstu inkorporāciju PSRS (dok. Nr. 77, 80, 88), ko Jaunzēlandes leiboristu valdība Normana Kērka (*Norman Kirk*) vadībā pieņēma 1974. gadā. 1975. gadā Jaunzēlandē pie varas nākusi Nacionālistu partija izlēma turpināt leiboristu politiku Baltijas jautājumā, atzīmējot,

kā liecina publicētais Jaunzēlandes Ārlietu ministrijas dokuments (sk. dok. Nr. 77), cita starpā, samērā vāju baltiešu ietekmi uz Jaunzēlandes iekšpolitisko dzīvi. Publicētie dokumenti uzskatāmi rāda, ka latviešu trimdas organizāciju mērķus nebūt ne vienmēr atbalstīja Rietumvalstu valdības, kas par prioritārām izvirzīja savas ārpolitiskās intereses atkarībā no tās vai citas valdošās partijas idejiskajām nostādnēm un attiecību rakstura, kuras tajā vai citā periodā veidojās starp Rietumu un Austrumu valstu bloku. Tādēļ trimdas organizāciju darbībai pretošanās kustībā bija savdabīgas iezīmes – tai bija jānodrošina nemitīga aktivitāte, regulāri jānodarbojas ar savu interešu lobēšanu mītnes valstīs, kā arī citu valstu varas struktūrās, jāparāda sevi kā vērā ņemamu spēku ielas akcijās utt., ietverot arī protesta akcijas ne vien pret padomju okupācijas režīmu Baltijas valstīs, bet arī pret tādiem mītnes valsts valdības soļiem, kuri varētu būt bīstami trimdas politisko organizāciju izvirzītajiem mērķiem. Lai nodrošinātu šo akciju lielāku efektivitāti, visu triju Baltijas valstu trimdinieki veidoja kopīgas organizācijas savu politisko interešu aizstāvēšanai.

4. sējumā ietverti kopskaitā 140 dokumenti, kuri aptver vēstures periodu no 1945. gada aprīļa līdz 1991. gada augusta beigām. Ņemot vērā atlasīto dokumentu skaitu attiecībā pret atspoguļojamo periodu, kļūst skaidrs, ka krājumā iekļauto dokumentu uzdevums ir sniegt lasītājam vispārīgu ieskatu par trimdas organizāciju aktivitātēm šajā laikmetā, un to arī ievadā ir uzsvērusi K. Beķere.

Dokumenti sējumā ir ievietoti hronoloģiskā secībā, tomēr, lai atvieglotu lasītāju iepazīšanos ar to vai citu gadu dokumentiem, sastādītāja ir sagrupējusi dokumentus piecās daļās, kas veidotas pēc hronoloģiskā kritērija: 1) 1945–1956; 2) 1956–1972; 3) 1972–1976; 4) 1977–1988; 5) 1988–1991. Kā šo periodu robežlinijas norādītas

izmaiņas trimdas organizāciju struktūrā, paaudžu nomaiņa to vadībā, jaunu mērķu un jaunu politiskās taktikas metožu izvirzīšana. Saprotais, ka arī izmaiņām starptautiskajās attiecībās, piemēram, tā saucamajai detantes (politiskā un militārā atslābuma) politikai 70. gados, kā arī Latvijas iekšpolitiskajā stāvoklī, sākot ar Trešās atmodas pirmajiem gadiem, ir bijusi nenoliedzama ietekme uz trimdas politiskajām aktivitātēm. Runājot par trimdas vēstures periodizāciju, vēlama būtu lielāka precizitāte attiecībā uz periodu hronoloģiskajām robežām. Tā, piemēram, kā pirmajai, tā arī otrajai dokumentu daļai par robežu noteikts 1956. gads, bet, ieskatoties dokumentos, atklājas, ka pirmās daļas pēdējais dokuments datēts ar 1955. gadu (dok. Nr. 28; Brīvās pasaules latviešu apvienības (BPLA) statūtu projekts), bet otrās daļas pirmais dokuments datēts ar ELJA 1957. gada 4. augusta Etlingenes deklarāciju (dok. Nr. 29). Ar 1956. gadu datētu dokumentu nav ne pirmajā, ne otrajā periodā, līdz ar to, šķiet, būtu pieticis, ka 1956. gadu kā BPLA organizatoriskās noformēšanās gadu (1970. gadā pārdēvēta par Pasaules Brīvo latviešu apvienību (PBLA)) atstātu 1. daļā, bet 2. daļa tiktu iesākta ar 1957. gadu. Savukārt 2. daļā kā beidzamais ievietots ar 1971. gada 13. jūniju datēts dokuments, līdz ar to 2. daļu varēja droši noslēgt ar 1971. gadu, jo pirmais dokuments, kurš publicēts 3. daļā, ir datēts ar 1972. gadu. 3. daļas hronoloģiskie ietvari atbilst dokumentu datējumam, jo tā noslēdzas ar 1976. gada dokumentu un 4. daļa iesākas ar 1977. gada dokumentu, bet varētu rasties jautājums, vai pamatoti 4. un 5. daļai noteikt kopīgu gadu – 1988. gadu – kā robežliniju. Jāatzīmē, ka pretrunā ar hronoloģisko principu 4. daļā pēdējais ir dokuments, kurš datēts ar 1988. gada 24. jūniju, bet nākamajā 5. daļā pirmais publicēts ar 1988. gada 16. martu datēts dokuments. Acīmredzot

1988. gada 24. jūnija dokumentu būtu pamatoti ievietot sējuma 5. daļā kā nākamo aiz šīs daļas pirmā dokumenta. Tādā gadījumā iepriekšējo dokumentu daļu varētu noslēgt ar 1987. gadu (diemžēl šis Rīgā ar t. s. kalendāra nemieriem bagātais gads palicis šajā sējumā bez kāda atspoguļojuma trimdas reakcijā un akcijās), bet 5. daļa tad tiktu iesākta ar 1988. gadu.

Jāatzīmē, ka dokumentu krājuma veidošanā ņemti vērā arī citi kritēriji – tematiskais, ģeogrāfiskais, dokumenta izgatavotāja kritērijs. Tā sastādītāja ir iekļāvusi krājumā trimdas organizāciju un darbinieku dokumentus no daudzām pasaules valstīm – ASV, Lielbritānijas, Francijas, Rietumvācijas, Zviedrijas, Dānijas, Argentīnas, Brazīlijas, Austrālijas, Kanādas, Jaunzēlandes, Venecuēlas. Kā jau uzsvērts ievadrakstā, lielāka trimdinieku politiskā aktivitāte bija vērojama valstīs, kur atradās daudzskaitlīgākās latviešu kopienas – ASV, Kanādā, Austrālijā, Lielbritānijā, VFR, Zviedrijā. Tomēr K. Beķere ir centusies pēc iespējas parādīt arī citās valstīs darbojušos trimdas organizāciju devumu cīņā par Latvijas neatkarības atjaunošanu. Attiecībā uz tematisko kritēriju ir jāmin trimdas politisko organizāciju un Latvijas diplomātisko pārstāvju vēstules mītnes un citu Rietumu valstu valdībām un parlamentiem, ANO un citām starptautiskajām organizācijām, Padomju Savienības politiskajiem līderiem, politisko spēku deklarācijas un trimdinieku konferenču rezolūcijas, vēstījumi tautiešiem Latvijā, trimdas politisko organizāciju programmatiskie dokumenti un darbības pārskati, atzinumi un memorandi par Latvijas starptautiski tiesisko stāvokli, sarunas ar Rietumvalstu valdību vadītājiem un ministriem, atklātās vēstules un skrejlapas u. c.

Krājumā labi atspoguļota Latvijas, Lietuvas un Igaunijas diplomātisko pārstāvju un latviešu, igauņu un lietuviešu trimdinieku sadarbība cīņā par Baltijas valstu neatkarības atjaunošanu. Šī sadarbība sekmīgi

norisinājusies gan atsevišķās mītnes valstīs (ASV, Lielbritānijā, Kanādā, Austrālijā, Jaunzēlandē, Argentīnā, Zviedrijā), gan starptautiskās baltiešu nevalstiskajās organizācijās – BATUN (*Baltic Appeal to the United Nations* – Baltiešu aicinājums Apvienotajām Nācijām), Pasaules Baltiešu apvienībā. Sevišķu rezonansi guva divas baltiešu trimdinieku organizāciju akcijas 1985. gadā – Kopenhāgenas Baltiešu tribunāls (dok. Nr. 103) un Baltijas miera un brīvības kuģis (dok. Nr. 98). Krājumā ir labi atspoguļoti atmodas gados uzsāktie trimdas organizāciju kontakti un sadarbība ar Latvijas neformālajām nacionāli demokrātiskajām organizācijām, piemēram, PBLA pārstāvju simpozijs ar Latvijas Tautas frontes, LNNK, Latvijas Atdzimšanas partijas pārstāvjiem Abrenē, Francijā, 1989. gada maijā. Atrodami arī dokumenti par Latvijas Tautas frontes struktūrvienību darbību trimdas mītnes valstīs. Pēc tam, kad bija proklamēta Latvijas Republikas neatkarības atjaunošana, 1990. gada 4. maijā notika arī pirmā Latvijas valdības vadītāju (premjera ministra Ivāra Godmaņa un ārlietu ministra Jāņa Jurkāna) neoficiālā tikšanās ar ASV valsts sekretāru Džeimsu Beikeru (*James Baker*) 1990. gada 20. jūlijā (dok. Nr. 129).

Ja runājam par dokumentu izgatavošanas kritēriju izmantošanu krājumā, tad līdztekus trimdas politiskajām organizācijām un Latvijas diplomātiskā dienesta darbiniekiem jāmin arī Rietumvalstu valdību un tautas pārstāvniecības iestāžu izdotie dokumenti, kuros formulēta šo valstu nostāja Baltijas valstu suverenitātes jautājumā (dok. Nr. 65, 72, 77, 79), starptautisko organizāciju institūciju dokumenti par stāvokli Baltijas valstīs (dok. Nr. 94); PSRS iestāžu (galvenokārt Latvijas PSR VDK) dokumenti, kuros atspoguļotas latviešu trimdinieku politiskās akcijas (dok. 57, 82, 130, 132), Latvijas iedzīvotāju vēstules starptautiskajām organizācijām (dok. Nr. 81).

Krājums atspoguļo latviešu politiskās trimdas taktikas pakāpenisku maiņu, ņemot vērā, cita starpā, izmaiņas politiskajās attiecībās starp Rietumu un Austrumu bloku, pārejot no konfrontācijas uz detantes politiku. Ievērojama loma bija Eiropas Drošības un sadarbības apspriedei (EDSA), kurā 70. gados piedalījās 33 Eiropas valstis (izņemot Albāniju), ASV un Kanāda un kuras Noslēguma aktā (1975) tika ietverta nostādne par pēckara robežu negrozāmību Eiropā. Latviešu trimdas organizācijas šo PSRS ierosināto principu uzņēma ar neslēptām bažām, pamatoti uzskatot, ka tādā veidā Padomju Savienība cenšas legalizēt Baltijas valstu teritoriju aneksiju. Tas nozīmēja, ka Baltijas valstu trimdiniekiem ir jānodrošina atruna, kas neļautu piemērot robežu negrozāmības principu attiecībā uz Baltijas valstu teritoriju. PBLA uzdevumā 1973. gadā Ķīles Universitātes (VFR) tiesību profesors, bijušais rīdzinieks Dītrihs Andrejs Lēbers izstrādāja juridiski pamatotu memorandu, kas norādīja uz nepieciešamību EDSA novērst Otrā pasaules kara prettiesiskās sekas attiecībā uz Baltijas valstīm (dok. Nr. 64). Enerģiskas lobēšanas rezultātā PBLA izdevās panākt ASV prezidenta Džeralda Forda (*Gerald Ford*) 1975. gada 25. jūlija publisku paziņojumu, “*ka nevienas teritorijas okupācija vai iegūšana, kas ir pretrunā ar starptautiskajām tiesībām, netiks atzīta par tiesisku*” (dok. Nr. 72).

Tā kā EDSA Noslēguma akta tekstā šis princips netika atspoguļots un ASV prezidents attiecīgu paziņojumu Helsinku konferencē nesniedza, latviešu trimdas organizācijas pielika visas pūles, lai ASV Senāts 1976. gada 5. maijā pieņemtu attiecīgu rezolūciju, ka ASV joprojām neatzīst Baltijas valstu prettiesisko sagrābšanu un aneksiju (dok. Nr. 79). Analogas rezolūcijas (nav publicētas šajā krājumā) pieņēma arī ASV Kongresa Pārstāvju palāta (1975. gada 2. decembrī⁶) un Kanādas parlaments (1976. gada 26. februārī).⁷ Jāatzīmē, ka

Padomju Savienībā baltiešu trimdnieku akciju loma šo rezolūciju pieņemšanā tika ievērota un radīja neslēptu nepatiku. Tā triju Baltijas padomju republiku pētniecisko institūtu 1982. gadā izdotajā monogrāfijā "Baltijas reakcionārā emigrācija šodien" varam lasīt šādas emocionāli sakāpinātas rindas:

"Ar pilnu jaudu sāka darboties "Baltijas lobiju" mašīna ASV kongresā un pirmām kārtām tā saucamā Apvienotā baltiešu komiteja.⁸ Reakcionāro spēku darbības rezultātā, ar emigrantu politikāņu līdzdalību un arī bez tās, kongresā kā no pārpilnības raga sāka birt dažādi rezolūciju projekti par Latviju, Lietuvu un Igauniju."

Turpmākajos gados latviešu trimdas politiskās organizācijas pievērsa uzmanību jautājumam par EDSA Noslēguma akta ievērošanu Latvijas teritorijā, lai nākamajās Eiropas apspriedēs varētu izvirzīt pretenzijas Padomju Savienībai par Noslēguma akta pārkāpumiem un prasīt no tās cilvēktiesību ievērošanu Latvijas teritorijā. Šajā kontekstā atzīmējama Aizputes iedzīvotāja Viestura Kalniņa vēstule Belgradas Eiropas Drošības un sadarbības konferencei (1977), ko angļu valodā tulkoja un izplatīja PBLA un kas saturēja reālus faktus par reliģisko brīvību ierobežojumiem Latvijā saistībā ar baptistu draudzi, kurā vēstules autors darbojies (dok. Nr. 81).

Šis darbs prasīja no trimdas organizācijām aktivizēt kontaktus ar Latvijas iedzīvotājiem, lai iegūtu reālus faktus par cilvēktiesību pārkāpumiem. Šeit interesi pelna Latvijas Sociāldemokrātiskās strādnieku partijas 1978. gada deklarācija par sakariem ar tautu Latvijā (dok. Nr. 86), tajā norādīts, ka "šodienas apstākļos tie ir vienīgais līdzeklis brīvai un necenzētai informācijai tiklab par apstākļiem demokrātiskajā pasaulē un latviešu darbību ārzemēs, kā arī par okupētās Latvijas dzīvi". Kritisks vērtējums tika sniegts to trimdas ekstrēmo aprindu nostājai, "kas vārdos iestājas par sakariem

ar Latviju, bet praktiski no tās atsakās, katrā mēģinājumā jau iepriekš saredzot nacionālo interešu nodevību".

Būtiski atzīmēt, ka līdz nacionālās atmodas kustībai Latvijā 80. gadu otrajā pusē, kuru sekmēja PSRS komunistiskā režīma liberalizācija, trimdas organizācijas praktiski nemaz neizskatīja tādu Latvijas neatkarības atjaunošanas scenāriju, kas varētu izrietēt no Padomju Savienības politiskās sistēmas liberalizācijas, dodot iespēju Latvijas iedzīvotājiem brīvāk paust savu viedokli. Čehoslovākijas Komunistiskās partijas vadības uzsāktais politiskās sistēmas liberalizācijas kurss 1968. gadā parādīja, ka šāda komunistiskā režīma evolūcija liberālisma virzienā, notiekot paaudžu nomainībai Komunistiskās partijas vadībā, ir reāli iespējama, un, ja tā iesāktos Padomju Savienībā, tad šo procesu nevarētu bremsēt no ārienes kā Čehoslovākijā. Līdz 80. gadu vidum trimdas organizācijas paļāvās vienīgi uz Rietumvalstu spiediena politiku pret PSRS Baltijas jautājuma risināšanā, cenšoties lobēt šajā virzienā Rietumu lielvalstis. Visai neatlaidīgi bija trimdas organizāciju, sevišķi BATUN, centieni panākt Baltijas valstu neatkarības atjaunošanu, iesaistot ANO (dok. Nr. 9, 40, 99, 121), bet tie visi bija neveiksmīgi, ņemot vērā, ka PSRS bija veto tiesības ANO Drošības padomē. Vēl vienu mēģinājumu nodot Baltijas valstu jautājumu ANO dekolonizācijas apakškomisijai baltiešu trimdas pārstāvji centās īstenot, vērstoties pie Eiropas Parlamenta, kurš 1983. gada 13. janvārī pieņēma rezolūciju par stāvokli Igaunijā, Latvijā un Lietuvā (dok. Nr. 94), tomēr Eiropas Kopienas dalībvalstu ārlietu ministri nevirzīja Baltijas valstu jautājumu tālākai caurlūkošanai ANO dekolonizācijas apakškomisijā.

Vienīgi Latvijas Nacionālās atbrīvošanas frontes programmā (pieņemta 1975. gada 21. augustā), kuru kā "alternatīvu trimdas līdzšinējai politikai" III Vispasaules latviešu jaunatnes kongresā Florefā (Beļģija)

izstrādāja demogrāfiskā darba grupa (dok. Nr. 74), atrodamas šim laikam atšķirīgas taktiskās nostādnes Latvijas neatkarības jautājuma risināšanā – tajā ierosināta pakāpenība komunistiskā režīma liberalizācijā un demontāžā Latvijā, kā tas praksē arī tika īstenots atmodas periodā. Programma nepārprotami rāda, ka tās sastādītāji ietekmējušies no EDSA rezultātiem, uzsverot: tie *“pierāda, ka rietumtrimdai ir pienācis pēdējais laiks atnest ilūzijas par ASV un citu rietumvalstu drīzo palīdzību, kuras gadiem izplatīja trimdas vecās konservatīvās aprindas un kas vēl arī šodien ir to darbības pamatā”*. Aktuālās prasības, kuru mērķis bija pasargāt latviešu nāciju, tās valodu un kultūru, programmas autori nodalīja no pamatmērķa – tautas gribas īstenošanas atbilstoši nāciju pašnoteikšanās tiesībām. Programmas autori paredzēja nodrošināt elementāras cilvēka tiesības un politiskās brīvības, pieprasot precīzi ievērot 1940. gada Latvijas PSR Konstitūcijas attiecīgos pantus, piemēram, 96. pantu (vārda, preses, sapulču, gājieni un demonstrāciju brīvība), 98. pantu (pilsoņu dzīvokļa neaizskaramība), 112. pantu (tiesības padomju vēlēšanās izvirzīt vairākus kandidātus bez Latvijas Komunistiskās partijas (LKP) iejaukšanās). Attiecībā uz tautas pašnoteikšanās tiesību īstenošanu programma ierosināja izmantot LPSR Konstitūcijas 15. un 31. pantu, lai sarīkotu Latvijas patieso pilsoņu referendumu atbilstoši LPSR Konstitūcijā noteiktajai savienotās republikas tiesībai izstāties no PSRS. Programmā bija iekļautas arī ekonomiskas, kultūras, izglītības prasības, nosakot obligātu latviešu valodas lietošanu padomēs, ministrijās, tautsaimniecības iestādēs un arī LKP sēdēs un kongresos. Programmā pamatoti tika aizrādīts, ka *“vispārējās pārmaiņas notiks tikai Padomju iekšējo spēku maiņas rezultātā”*, un latviešu tauta tika aicināta atbalstīt krievu demokrātu opozīciju, norādot, ka *“latvieši paši vien nepanāks režīma maiņu Latvijā”*.

Jaunas iespējas Latvijas neatkarības idejas izplatīšanā pašā Latvijas teritorijā radās līdz ar paaudžu nomaiņu Padomju Savienības Komunistiskās partijas (PSKP) vadībā un liberāli noskaņotā Mihaila Gorbačova nonākšanu PSKP Centrālkomitejas ģenerāļsekretāra amatā. 80. gadu vidū Amerikas Latviešu apvienība (ALA) pēc jautājuma rūpīgas apsvēršanas pieņēma saprātīgu lēmumu neiebildst pret ASV un PSRS pārstāvju Šatakvas konferences norisi Jūrmalā (1986. gada septembrī), atzīmējot, ka šajā gadījumā varētu izmantot vienreizēju izdevību *“pacelt baltiešu jautājumu tik plaši kā vēl nekad”*, jo ASV pārstāvji varēs paziņot par Baltijas valstu okupācijas neatzišanu publiskā forumā okupētās Latvijas teritorijā – pirmo reizi Padomju Savienības okupācijas vēsturē (dok. Nr. 106). Ar šādu paziņojumu ASV valdības vārdā, runājot latviešu valodā, konferencē uzstājās ASV prezidenta īpašais palīgs (*Special Assistant*) Džeks Metloks (*Jack Matlock*). Šī uzstāšanās izraisīja vērā ņemamu rezonansi pašā Latvijā un sekmēja atmodas kustības rašanos. Par Dž. Metloka pausto ASV valdības nostādni Baltijas valstu jautājumā atklāti vēstīja tolaik Latvijā populārākais laikraksts “Padomju Jaunatne”,¹⁰ kamēr “Cīņa” un preses aģentūra *Latinform* noklusēja neērto informāciju. Krājumā ievietotajā ALA priekšsēdētāja Aristīda Lamberga 1986. gada 2. oktobra pateicības vēstulē Dž. Metlokam (dok. Nr. 107) pravietiski izskanēja vārdi: *“Jūs esat ieguldījis latviešu tautas drosmē, un tas atmaksāsies nākamajos gados.”*

Atmodas periodā, kad no 1986. līdz 1988. gadam Latvijā tika nodibinātas vairākas nacionāldemokrātiskas sabiedriski politiskas organizācijas ar Latvijas Tautas fronti priekšgalā, trimdas organizācijas sāka attīstīt sadarbību ar tām kā organizatoriski politiskajā, tā arī materiāltehniskajā aspektā (dok. Nr. 111, 114, 122) un vērsās pie Rietumvalstu (Kanādas (dok. Nr. 112),

Eiropas valstu (dok. Nr. 113)) valdībām ar lūgumu sniegt politisku un materiālu atbalstu Baltijas valstu nacionāldemokrātiskajiem spēkiem. Tā bija būtiska pārmaiņa trimdas organizāciju taktikā, kura iepriekš bija galvenokārt vērsta uz politiskām akcijām Rietumu pasaulē. Krājumā iekļautā Daugavas Vanagu rezolūcija, kas pieņemta 1989. gada jūnijā (dok. Nr. 117), uzskatāmi parāda latviešu trimdas izpratni, ka tā laika situācijā “*rietumvalstis nav ieinteresētas PSRS kā valsts kopības sadrumstalošanā un, liekas, nedarīs neko, lai veicinātu kādu citu attīstību*”. Kā rāda krājumā publicētie dokumenti (dok. Nr. 124, 125, 128, 133, 137), trimdas organizācijas, Latvijas diplomātiskie pārstāvji aktīvi centās panākt, lai Rietumvalstis atzītu 1990. gadā atjaunotās Baltijas valstis vismaz *de facto*, taču šie centieni atdūrās pret Rietumvalstu nostāju par katru cenu atbalstīt Gorbačovu pret konservatoru grupējumu, atsakoties no spiediena politikas pret PSRS vadību Baltijas valstu jautājumā. Šāda nostāja redzama arī tikšanās laikā starp Latvijas premjerministru Ivaru Godmani, ārlietu ministru Jāni Jurkānu un ASV valsts sekretāru Džeimsu Beikeru 1990. gada 20. jūlijā Vašingtonā, kuras laikā Dž. Beikers iebilda pret Latvijas atzīšanu no ASV puses, “*jo to nav iespējams īstenot praksē*”, bet aicināja Latvijas valdību vienoties ar M. Gorbačovu par kādu Latvijas “finlandizācijas” modeli (dok. Nr. 129), respektīvi, pakļaušanos noteiktiem ārpolitiskiem ierobežojumiem, kurus tolaik nācās ievērot Somijai attiecībā ar PSRS. Ir pamats piekrist Eduarda Bruno Dekšņa secinājumam, ka “*Latvijas un pārējo Baltijas valstu neatkarības atgūšana neiekļāvās nevienas Rietumvalsts diplomātiskajos būtiskajos centienos*”.¹¹ Šī atziņa ļauj labāk novērtēt trimdas politiskās aktivitātes devumu, neatslābstoši cīnoties par Baltijas jautājuma izvirzīšanu starptautiskās politikas priekšplānā.

PSRS konservatīvo spēku sarīkots 1991. gada augusta puča mērķis bija

centralizētas komunistiskas Padomju Savienības saglabāšana, un tā izgāšanās Maskavā mainīja politisko spēku samēru par labu Borisa Jeļcina vadītajai Krievijas PFSR valdībai, kas iestājās par PSRS demontāžu. Rietumvalstis kļuva atsaucīgas baltiešu trimdas aicinājumiem atzīt Baltijas valstu neatkarību (dok. Nr. 139, 140) un, nemaz nesagaidot PSRS Valsts padomes Baltijas valstu neatkarības atzīšanas aktu (1991. gada 6. septembrī), pieņēma attiecīgus aktus par Baltijas valstu neatkarības atzīšanu vai arī diplomātisko attiecību atjaunošanu ar tām.

Dokumentu krājuma unikalitāte saistāma ar plašo arhīvu klāstu, kuros ir strādājuši pētnieki – līdztekus Latvijas arhīvos atrodamajiem dokumentiem publicēti arī dokumenti no ASV, Austrālijas, Jaunzēlandes, Lielbritānijas, Vācijas un Zviedrijas arhīviem, trimdas organizāciju un privātajiem arhīviem, pie tam lielākā daļa krājumā iekļauto dokumentu ir pirmpublicējumi. Kopumā krājuma mērķis – atspoguļot trimdas politisko aktivitāšu ģeogrāfisko plašumu, tematisko daudzveidību, trimdas politiskās darbības attīstības tendences – īstenots sekmīgi. Publicētie dokumenti ļauj secināt, ka trimdas ieguldījums Latvijas neatkarības atjaunošanā bija nozīmīgs, būtiski sekmējot atbalstu nevardarbīgai Latvijas pretošanās kustībai pasaulē. Bez šaubām, vienmēr var vēlēties sīkāk izgaismot kādus trimdas darbības aspektus (piemēram, 40. gadu beigu – 50. gadu sākuma polemiku trimdā par emigrācijas valdības veidošanu), bet jāpatur vērā sējuma ierobežotais apjoms. Šķiet, ka lasītājam, it īpaši tādām, kurām nav priekšzināšanu par trimdas politisko aktivitāšu vēsturi, būtu bijis noderīgi, ja līdztekus rūpīgi izstrādātajam personu rādītājam būtu pievienots arī trimdas organizāciju (arī to, kurās darbojās visu triju Baltijas valstu trimdinieki) saraksts ar īsām norādēm, kad organizācija dibināta, kādi bijuši tās darbības mērķi utt. Būtu

arī bijis vēlams šī sējuma atsaucēs sniegt norādes uz tajā pieminēto dokumentu publikācijām iepriekšējos izdevuma sējumos. Piemēram, Eiropas Parlamenta 1983. gada 13. janvāra rezolūcijā par stāvokli Igaunijā, Latvijā un Lietuvā atrodamas atsauces uz 1979. gada 45 baltiešu parakstītu memorandu, kas publicēts “Nevardarbīgās

pretošanās” dokumentu izdevuma 1. sējumā kā 39. dokuments.

Noslēgumā gribas izteikt pārliecību, ka sērijas “Nevardarbīgā pretošanās: Latvijas neatkarības atgūšana dokumentos” 4. sējums kļūs noderīgs 20. gadsimta Latvijas vēstures pētniekiem, kā arī visiem tiem, kas interesējas par latviešu trimdas vēsturi.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

- ¹ HEINRIHS STRODS, JĀNIS RIEKSTIŅŠ (sast.). Nevardarbīgā pretošanās: Latvijas neatkarības atgūšana (1945–1991) dokumentos. 1. sējums. Nevardarbīgā pretošanās padomju okupācijas režīmam (1945–1985). Rīga 2013, 290 lpp.
- ² VALDIS BLŪZMA (sast.). Nevardarbīgā pretošanās: Latvijas neatkarības atgūšana (1945–1991) dokumentos. 2. sējums. Atmosdas laiks (1986. gada jūlijs – 1990. gada maija sākums). Rīga 2015, 416 lpp.
- ³ TĀLAVS JUNDZIS (sast.). Nevardarbīgā pretošanās: Latvijas neatkarības atgūšana (1945–1991) dokumentos. 3. sējums. Pārejas periods uz pilnīgu valstiskās neatkarības atjaunošanu de facto (1990. gada 4. maijs – 1991. gada 21. augusts). Rīga 2015, 240 lpp.
- ⁴ KRISTĪNE BEĶERE (sast.). Nevardarbīgā pretošanās: Latvijas neatkarības atgūšana (1945–1991) dokumentos. 4. sējums. Latvijas neatkarības idejas uzturēšana trimdā (1945–1991). Rīga 2017, 388 lpp.
- ⁵ Kā nozīmīgs izņēmums jāmin Vispasaules Latviešu jaunatnes kongresa rīkošanas aizliegums Rietumberlīnē 1968. gada jūlijā, bet arī šajā gadījumā runa bija nevis par pasākuma aizliegšanu, bet par tā pārcelšanu no Rietumu sabiedroto okupācijas varām pakļautās pilsētas uz Rietumvāciju (sk. 4. sējuma dok. Nr. 52, 53).
- ⁶ H. Res. 864 – Resolution expressing the sense of the House of Representatives that the signing in Helsinki of the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe did not change in any way the long-standing policy of the United States on nonrecognition of the Soviet Union's illegal seizure and annexation of the three Baltic nations of Estonia, Latvia, and Lithuania. Pieejams: <https://www.congress.gov/bill/94th-congress/house-resolution/864?r=864> (skatīts 06.09.2018.).
- ⁷ Journals of the House of Commons of Canada, No. 253. 30th Parliament, 1st Session: Vol. 121, Pt. 2. Pieejams: <http://parl.canadiana.ca/> (skatīts 06.09.2018.).
- ⁸ Domāta *Joint Baltic American National Committee*, 1961. gadā baltiešu izveidotā organizācija ASV federālo likumdošanas struktūru un valdības lobēšanai.
- ⁹ VALENTĪNS ŠTEINBERGS (red.). Baltijas reakcionārā emigrācija šodien: Lietuviešu, latviešu un igauņu antikomunistiskā emigrācija imperiālisma kalpībā. Rīga 1982, 179. lpp.
- ¹⁰ JĀNIS ĪSLĪCIS. Par svarīgāko tematu. In: Padomju Jaunatne, 17.09.1986., 1. lpp.
- ¹¹ EDUARDS BRUNO DEKSNIS. Arhīvos atrodamās liecības par trimdas politiskajām aktivitātēm (1945–1991). In: TĀLAVS JUNDZIS (sast.). Latviešu trimdas loma Latvijas neatkarības idejas uzturēšanā: Apvienotā Pasaules latviešu zinātnieku III un Letonikas IV kongresa sekcijas materiāli. Rīga 2011, 9.–30. lpp.